

УДК 340.15(477)

І.М. СКУРАТОВИЧ, канд. юрид. наук,
Національна юридична академія України ім.
Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗНАЧЕННЯ ДОСВІДУ СУДОВОЇ РЕФОРМИ 1864 Р. ДЛЯ СТВОРЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Ключові слова: демократизм, судова влада, присяжні засідателі, рівність, незалежність судів, привілеї

60-ті роки XIX ст. були важливою віхою в історії Росії, до складу якої входила в той час більша частина України. Вони позначилися проведенням ряду буржуазних реформ, які сприяли буржуазному розвитку країни. Судова реформа 1864 р. була однією з найповніших та найглибших із цих реформ. У принципах, на яких базувалася судова реформа, буржуазна ідеологія відбилася найбільш повно. Не дивно, що цій реформі присвятили свою увагу численні історики та правознавці. Дореволюційні автори (І.В. Гессен, Г. Джаншиєв, І.П. Закревський, А.Ф. Коні, Н.В. Муравйов, В. Набоков та інші) в основному прославляли реформу, хоча були й критичні оцінки деяких її положень. У радянській літературі підкреслювалися негативні сторони реформи, тому більше уваги приділялося контрреформам, хоча й радянські автори (Б.В. Віленський, А.В. Дубровіна, М.Г. Коротких, М.А. Чельцов-Бебутов, П.Ф. Щербина, О.Н. Ярмиш та ін.) визнавали прогресивний характер судової реформи.

В незалежних державах на пострадянському просторі дослідники всерйоз звернулися до прогресивних сторін Судових статутів, намагаючись виявити все корисне й розумне, що в них закладено, для проведення судових реформ на сучасному етапі.

Приміром, у Росії було введено суд при-

сяжних засідателів, хоча противників його не бракувало. Саме досвід діяльності суду присяжних після реформи 1864 р. став основним аргументом прихильників цього інституту.

В Україні судова реформа ще не завершена, тому звернення до історичного досвіду перебудови судової системи на демократичних засадах залишається актуальним. Цей досвід доводить важливість комплексного реформування всієї системи юстиції, а не окремих її ланок, узгодження організації та діяльності реформованих органів юстиції з нормами процесуального та інших галузей права, їх зміни в разі необхідності. Не менш важливим є ретельне правове врегулювання процесу введення в дію нового законодавства, організації належного контролю за здійсненням його з боку міністерства юстиції. Звичайно, в рамках однієї статті неможливо розглянути весь спектр демократичних положень судових статутів 1864 р., підходів до їх використання в сучасній законодавчій практиці та здійсненні правосуддя.

Тому мета даної роботи – показати в кінцевому підсумку, як стан судоустрою й судочинства може вплинути на саму сутність держави, зокрема, зупинитися на проблемі втілення в життя нового законодавства, спираючись на досвід створення передбачених судовими статутами органів юстиції в окрузі Харківської судової палати. Для цього були використані документи, що зберігаються в Державному архіві Харківської області, більшість з цих документів вперше вводилися в науковий оборот. Аналіз цих першоджерел дозволив відтворити картину проведення судової реформи на значній території під російської України та успішної діяльності нових судів, що є новим вкладом автора в розробку історії суду в Україні

Як відомо, судова реформа після тривалої підготовчої роботи була юридично оформлена такими документами:

- Установлення судових постанов;
- Статут цивільного судочинства;
- Статут кримінального судочинства;

– Статут про покарання, які накладаються мировими суддями.

Вони були підписані імператором Олександром II 20.11.1864 р.

Судові статuti передбачали створення системи місцевих і загальних судів, яка складалася: з мирових судів, з'їздів мирових суддів; окружних судів, судових палат.[1, с.32] Судова влада мирових та окружних судів поширювалася на осіб усіх станів і на всі цивільні та кримінальні справи. Діяли ці суди в межах окремих ділянок й округів, за які їхня влада не розповсюджувалася.

Мирові судді обиралися повітовими земськими зборами для кожної дільниці міста або повіту на 3 роки. Мировий суддя одноособово розглядав незначні кримінальні й цивільні справи. Оскаржити рішення мирового судді можна було у вищій мировій інстанції – з'їзді мирових суддів, який складався з усіх мирових суддів округу.

Окружні суди та судові палати складали систему загальних судів. Окружний суд засновувався на декілька повітів. Він складався з голови та членів, до яких належали не тільки судді, але й судові слідчі. При кожному суді перебував прокурор та декілька його товаришів (за штатним розкладом). За реформою 1864 р. вводився нотаріат, який діяв під наглядом окружних судів.

Кримінальні справи, по котрих закон передбачав волі або обмеження станових прав, розглядалися окружним судом з присяжними засідателями (ст.201 Статуту кримінального судочинства) [1, с.120–251]. Лава присяжних складалася з 12 осіб, визначених жеребкуванням з 30 обраних в судовому окрузі присяжних засідателів, які теж виділялися головою окружного суду за жеребом з чергового списку присяжних засідателів повіту. Прокурор та обвинувачений мали право відведення присяжних. Склалися також списки запасних засідателів (60 осіб на повіт). За ст.ст.81-82 Установлення судових постанов присяжні засідателі обиралися з місцевих обивателів всіх станів віком 25–70 років, які

прожили в повіті, де відбувалися вибори, не менше двох років. Не могли бути присяжними особи, що знаходилися під судом та слідством, боржники, хворі (сліпі, глухі, німі, божевільні), ті, хто не володів російською мовою, а також священнослужителі, ченці, військовослужбовці, вчителі народних шкіл, обслуга приватних осіб.

Інші кримінальні справи розглядалися окружним судом у складі голови суду, прокурора або його товариша, секретаря або його помічника. Окружні суди розглядали всі цивільні справи, які перевищували підсудність мирових судів. Цивільна справа в окружному суді розглядалася трьома коронними суддями. Вони призначалися імператором на подання міністра юстиції. Таким самим був порядок призначення голови, його товариша (замісника), судових слідчих окружного суду.

Кандидати на ці посади повинні були мати вищу юридичну освіту та стаж роботи не менше трьох років. Окружний суд обіймав територію 2–3 повітів.

Судові палати були другою інстанцією для окружних судів. Округ судової палати складався з кількох губерній або областей за розкладом, який затверджувався Мінюстом. Географія судових округів не була постійною.

Судові палати склалися з двох департаментів – цивільних та кримінальних справ, які очолювали призначені Імператором голови. Члени судових палат також призначалися Імператором на подання міністра юстиції. Вони розглядали апеляційні скарги й протести на вироки округлих судів у справах, які розглядалися без присяжних засідателів. Розгляд справи не повинен був виходити за межі скарги й протесту, допускалася відміна або зменшення покарання (за скаргою), збільшення покарання допускалося лише у випадку протесту прокурора чи скарги приватного обвинувача.

Судові палати були судами першої інстанції у справах про державні злочини. Ці справи розглядалися без участі присяжних засідателів, але з залученням станових пред-

ставників: губернського й повітового предводителя дворянства, міського голови, володського старшини. На відміну від суду присяжних, який тільки виносив обвинувальний або виправдувальний вердикт, станові представники приймали участь у визначенні міри покарання нарівні з постійними членами судової палати (ст.1055 Статуту кримінального судочинства). Підсудні палатам були також справи про посадові злочини, які на їхній території скоїли чиновники державних та губернських установ, голови й члени повітових земських управ та зборів, присяжні засідателі.

Вироки судових палат можна було оскаржити в Сенат. За судовою реформою 1864 р. Сенат був верховним касаційним судом. Він мав для цього два департаменти – для кримінальних та цивільних справ, обидва знаходились в С.-Петербурзі.

Судові статuti 1864 р. докорінно затінили судоустрій, процесуальне й почасти матеріальне право Російської Імперії. Судові органи було відділено від адміністративних і законодавчих, засновано суд присяжних, вперше була зведена справжня адвокатура, докорінно реформована прокуратура та слідство. В процесуальному праві проголошувалися принципи змагальності, гласності, усності, права на захист й оскарження вироку, рівності цивільних прав.

Ці положення й принципи судових статутів треба було реалізувати в практиці їх створення й діяльності нового суду.

Питання про реалізацію судових статутів було поставлено що до затвердження їх імператором, у вересні 1864 р. Та тільки після тривалої боротьби між прихильниками одночасного введення судових статутів всій Імперії і тими, хто виступав за поступове проведення реформи, імператор затвердив 19.10.1865 р. «Положення про введення в дію судових статутів» [1, с.18]. Імператор підтримав поступовість, але і після цього процес будівництва нових судів відкладався через брак коштів та через інші, в тому числі й об'єктивні причини. Тільки в 1866 р. були виділені гроші, що до-

зволило ввести статuti в перших 10 губерніях в округах Московської та Санкт-Петербурзької судових палат [2, с.125–127].

10.01.1867 р. імператор Олександр II підписав указ про введення в дію судових статутів 20.11.1864 р. в окрузі Харківської судової палати. Таким чином, Харків став третім центром реформування судових органів в Російській Імперії та першим в підросійській Україні. Географія округу Харківської судової палати постійно змінювалася. На початку до нього входили: Харківська, Орловська й Воронежська губернії, Бахмутський та Слов'яногорський повіти Катеринославської губернії, а також Липецький, Лебединський та Усманський повіти Тамбовської губернії (спр.627, ар.6 [3]).

Здійснення цього указу вимагало великої підготовчої роботи: треба було скласти списки тих, хто мав право бути обраним мировим суддею (окремо по кожному повіту), та в тримісячний термін опублікувати ці списки; обрати тимчасові комісії для складання списків присяжних засідателів (ці комісії повинні були обиратися повітовими земськими зборами одночасно з виборами мирових суддів); визначити територіальні межі дільниць окружних і мирових судів, знайти для них приміщення (спр.127, арк.23 [3]). Для функціонування самої судової палати потрібні були свідчення про губернських і повітових предводителів дворянства, міських голів та волосних старшин. Вся ця підготовча робота провадилася апаратом Харківського губернатора через земські управи та інші місцеві установи (спр.127, арк.10–26 [3]).

В червні 1867 р. були проведені вибори мирових суддів в харківській губернії й сформовані комісії для складання списків присяжних засідателів (спр.127, арк.6–8 [3]). Це сприяло переходу до наступного етапу - побудови окружних судів. Округ суду охоплював 2–3 повіти. Так на території Харківської губернії було створено Харківський, Ізюмський та Сумський окружні суди, причому Сумський суд розпочав свою діяльність ра-

ніше за всіх: 03.12.1867 р. його голова повідомив Харківського губернатора про перше засідання суду (спр.127, арк.357 [3]).

У 1868 р. до округу Харківської судової палати було віднесено Полтавський окружний суд, у 1874 р. – Чернігівський, Ніжинський та Стародубський, у 1876 – Лубенський, у 1897 р. – Катеринославський окружні суди.

Міністерство юстиції контролювало введення в дію судових статутів через своїх представників, до Харкова було направлено за повелінням імператора сенатора барона Тарнау, який спочатку керував роботою по створенню нових судових установ і ліквідації старих, а згодом був призначений головою Харківської судової палати, офіційне відкриття якої відбулося 15.12.1867 р. (спр.127, арк.327 [3]).

В Київській, Волинській та Подільській губерніях судова реформа була проведена у 1881 р. [2, с.127] В цьому регіоні було створено округ Київської судової палати, до якої згодом відійшли окружні суди Чернігівської губернії. На півдні було сформовано округ Одеської судової палати.

На території округів Харківської, Київської та Одеської судових палат було створено 25 окружних судів [4, с.23]. В повній відповідності до норм судових статутів 1864 р. при них існували суди присяжних, слідчі, прокурорські, нотаріальні в виконавчі органи, діяла адвокатура. Вони успішно діяли в Україні біля півстоліття до їх остаточної ліквідації радянськими декретами.

Значення судової реформи виходило за межі перебудови лише системи судових і пов'язаних з судом органів. Вона досить вагомо вплинула на руйнування станових привілеїв дворянства. Проголосивши рівність перед судом і законом, можливість представникам усіх станів бути присяжними засідателями, мати рівні цивільні і майнові права, які гарантувалися нормами Статуту цивільного судочинства, реформа створювала важливі правові передумови для перетворення станового суспільства в громадянське. Хоча фор-

мально залишався поділ підданих Російської імперії на стани, дворянство в результаті реформ втратило найважливіші привілеї – виключне право власності на землю, право судити селян і управляти ними; тепер не тільки дворяни, а й представники інших станів могли отримувати вищу освіту, займати офіцерські посади, обирати й бути обраними в земські та міські органи самоврядування, до мирових суддів тощо. Деякі привілеї (титuluвання, право мати свої герби, займати вищі адміністративні посади, мати дворянські збори) за дворянами збереглися, та вони вже не могли зупинити еволюцію до буржуазного суспільного ладу.

Буржуазний розвиток суспільства вимагав зміни державного устрою Росії. Абсолютна влада імператора вже не відповідала новим суспільним інтересам. В світовій історії такі зміни відбувалися або революційним шляхом, або шляхом реформ. Росія стала на шлях реформ, і тут судова реформа мала відіграти визначальну роль. Відділення суду від адміністрації, створення незалежної судової влади було першим кроком на шляху від абсолютної до конституційної монархії, яка базується на принципі розподілу влади.

Втративши судову владу російський імператор вже не був той абсолютний монарх, який був до реформи. Наступним кроком мало бути створення виконавчої та законодавчої гілок влади на основі конституції. За Олександра II було кілька конституційних проєктів, але жоден не був затверджений через спротив супротивників змін. Судова реформа, особлива такі її інститути як суд присяжних засідателів, незалежність суддів, рівність перед судом селянина й дворянина та інші демократичні положення судових статутів викликала велике незадоволення з боку реакційних сил Імперії. Реакційний курс прихильників самодержавної влади царя, терористичні акти революційних народників, які вбили Олександра II, стали на заваді подальшого реформування державного устрою Росії.

Вбивство Олександра II дозволило пере-

йти до прямої реакції, провести ряд контрреформ, щоби повернути дворянство втрачені привілеї. Тим самим самодержавство намагалося закріпити свою соціальну базу. Але реакції не вдалося відновити старі порядки. Не вдалося провести й судову контрреформу, проект якої був готовий у 1886 р., настільки глибокими були зміни в судовій сфері. Таким чином, судова влада відповідала інтересам нового суспільства, але не вписувалася в стару систему абсолютизму. Неспроможність правлячої верхівки створити представницьку законодавчу гілку влади шляхом реформ призвела до вирішення цього питання через революцію. В радянській історіографії стільки сил покладено на прославлення революційного шляху вирішення соціально-політичних проблем, що стали аксіомою переваги революції перед реформами. Та неупереджений аналіз світового й російського революційного досвіду засвідчує, що революції пов'язані з великими жертвами для народу й далеко не завжди спроможні вирішити назрілі питання, а тому краще обирати шлях реформ.

І тут досвід судової реформи 1864 р., яка провадилася в умовах глибокої кризи (соціальної, економічної, політичної) підказує підходи до реформування системи юстиції в сучасній Україні. По-перше розробку реформи треба довірити високо компетентним спеціалістам. Принаймні, творці судових статутів (С.І. Зарудний, Н.О. Буцьковський, Д.А. Ровинський та інші) були однодумцями, добре обізнаними в теорії та практиці західноєвропейського законодавства й добре знали російське судочинство. Приймалися до уваги пропозиції процесорів, губернських прокурорів, слідчих тощо [5, с.338]. По-друге, реформування повинно бути комплексним, всі ланки системи юстиції - суди, прокуратура, слідство, нотаріат, виконавча служба мають спиратися на правові норми, які чітко визначають їх роль і місце, узгодять їх діяльність. По-третє, законодавчого врегулювання вимагає процес реалізації судової реформи.

Досвід введення в дію судових статутів 1864 р. в окрузі Харківської судової палати доводить, що саме такий підхід був запорукою успіху реформ в цьому регіоні. Нарешті, не слід відмовлятися від такого демократичного інституту як суд присяжних засідателів. Півсторічний досвід його дії в Україні на основі судових статутів 1864 р. довів дієвість і значимість цього інституту, особливо в боротьбі з хабарництвом в судах. Можна скільки завгодно говорити про недоліки суду присяжних засідателів, та кращої альтернативи для контролю суспільства за здійснення правосуддя людство поки ще не винайшло. Тому в більшості європейських країн, в США наявність суду присяжних закріплено конституційно. Конституція України 1996 р. теж передбачила суд присяжних, (ст.ст.127, 129) [6, с.45–46] та поки що ця конституційна норма не втілена в життя. Чому? При сьогоdnішньому стані судової влади держава не спроможна належним чином захистити права і свободи громадян, а це означає, що без демократичного суду не можна говорити про демократичну державу. Будемо сподіватися, що в Україні ця проблема буде вирішена шляхом проведення демократичної судової реформи, а не через революційний вибух.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. – Оп. 230.
2. Российское законодательство X–XX веков. – Т. 8: Судебная реформа. – М. : Юридическая литература, 1991. – 496 с.
3. Гессен И. В. Судебная реформа / И. В. Гессен // Судебная реформа в прошлом и настоящем. – М., 2007. – С. 268–414.
4. Набоков В. Работы по составлению судебных уставов. Общая характеристика реформы / В. Набоков // Судебная реформа / под ред. Н. В. Давыдова, Н. Н. Полянского. – М., 1915. – Т. 1. – С. 303–353.
5. Ярмиш О. Н. Судові органи царської Росії в період імперіалізму (1900-1917) /

О. Н. Ярмиш. – К. : УМКВО, 1991. – 88 с. | вання суспільства. – Х. : Право, 1996. – 96 с.
6. Конституція України – основа реформу-

Скуратович І. М. Деякі аспекти значення досвіду судової реформи 1864 р. для створення демократичної судової влади в Україні / І. М. Скуратович // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 409–414 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10cimvuu.pdf>

Розглянуто основний зміст судової реформи 1864 р.; на основі архівних документів показано процес втілення в життя цієї реформи в окрузі Харківської судової палати; проаналізовано вплив реформи на еволюцію Росії від абсолютної монархії до конституційної; запропоновано ввести в сучасну систему юстиції України суд присяжних засідателів, використати досвід розробки та реалізації судових статутів при проведенні судової реформи в сьогоденні.

Скуратович І.Н. Некоторые аспекты значения опыта судебной реформы 1864 г. для создания демократической судебной власти в Украине

Рассмотрено основное содержание судебной реформы 1864 г.; на основе архивных документов показан процесс воплощения в жизнь этой реформы в округе Харьковской судебной палаты; проанализировано влияние реформы на эволюцию России от абсолютной монархии к конституционной; предложено ввести в современную систему юстиции Украины суд присяжных заседателей, использовать опыт разработки и реализации судебных уставов при проведении судебной реформы сегодня.

Skuratovich I.N. Some Aspects of Value of Experience of Judicial Reform of 1864 for Creation of Democratic Judicial Authority in Ukraine

The basic maintenance judicial реформи 1864 is considered; on the basis of archival documents embodiment process in a life of this reform in district of the Kharkov appellate court is shown; influence of reform on evolution of Russia from an absolute monarchy to the constitutional is analyzed; it is offered to enter a jury of assessors into modern system of justice of Ukraine, to make use of experience of working out and realization of judicial charters at carrying out of judicial reform today.